

MITTEKUULUMISE VALU JA VÕIMALUS

Andrei Ivanovi erand eesti kirjanduses

ENEKEN LAANES, DANIELE MONTICELLI

Oma esimeses tekstis, New Yorgi ajakirjas Novõi Žurnal trükivalgust näinud jutustuses „Tuhk” pakub Andrei Ivanov välja määratluse, mis on ühel või teisel viisil jäänud iseloomustama kõiki tema romaane peategelasi ja mõneti ka ta enda autorikuvandit – *a non-belonger, a man in between*. Ivanov kasutab inglise keelt, sest need väljendid pärinevad 1990. aastate alguse rahvusvahelistest kosmopoliitsuse teemalistest aruteludest, mida „Tuha” peategelase jaoks esindab Salman Rushdie kuju. Jutustuse oluliselt muudetud taastrükis kogumikus „Kopenhaga”¹ (Ivanov 2011a) on autor pidanud vajalikuks need nimetused joone all lahti seletada. Selle järgi on *a non-belonger* „mitteliitunu; mingisse konkreetseesse kohta mitte kuuluv; võõras, kõrvaline” (Ivanov 2011a: 319), *a man in between* aga „inimene, kes ei kuulu kahest poolest kummassegi, sõna-sõnalt: on selle ja teise vahel” (Ivanov 2011a: 316). Suur mittekuuluja ja vahepealne mees on Ivanov olnud ka eesti kirjanduses. Tänu temale on saanud uue kuju ja koha eestivene kirjanduse mõiste. Kuid ta ise ei ole mahtunud sellesse kirjandusvälja nurka, vaid triivinud oma lugejate ja kriitikute toel hoogsalt keskme suunas. Teda on olnud raske eesti kirjanduses üheselt paigutada, kindlasse lahtrisse suruda. Ivanov on olnud erandlik ja, nagu artikkel püüab näidata, võitleb üsna teadlikult selle erandi staatuse eest.

Kuid Ivanovi erandlikkus, raskus tema liigitamisel on toonud ootamatult nähtavale ka need viisid, kuidas me määratleme eesti kirjandust ning selle erinevaid koostisosi, ja käivitanud kirjliku arutelu keeleliste ja kultuuriliste piiride üle, mida tõmbame eesti kirjanduse ümber ja selle sees. Järgnev käsitlus näitab, kuidas Ivanovi looming on tõstatanud küsimuse eesti kirjanduse sisemistest ja välistest piiridest ning neid ka oluliselt nihutanud.

Uurime võitlust Ivanovi „erandi” ümber nii kirjandusvälja institutsionaalsel kui ka tema tekstide temaatilisel tasandil. Artikli esimeses pooles anname ülevaate Ivanovi teoste ilmumisloost, mis näitab teda rahvusülese kirjaniikuna, kelle looming asetseb eri kirjandusväljade piiridel. Ivanovi erandlikkuse mõju eesti kirjanduse ümbermõtestamisele toob eriti hästi esile 2012. aastal romaani „Peotäis põrmu” ümber puhkenud debatt. Analüüsides seda vaidlust tõlketeeoreetilisest vaatepunktist Giorgio Agambeni erandi mõiste abil, näitame, kuidas arutelud romaani ümber keskendusid sellele, kas tuleks jääda kindlaks eesti kirjanduse senisele määratlusele või on olemas vajadus selle laiendamise järele.

¹ 2010. aastal antud intervjuus Ilona Martsonile räägib Ivanov, et Novõi Žurnal toimetab tema teksti palju ja omatahtsi, muutes peategelase isiklikud kogemused (eestivenelaste) massiteadvuse kajastuseks, ja lubab teksti algversiooni uuesti välja anda (Martson 2010b). Kas 2011. aasta taastrük on algversioon või uus „põhjalikult ümber kirjutatud” (Belobrovtseva, Meimre 2015: 18) variant, on teadmata.

Võitlus erandi eest, õiguse eest olla vahepealne mees ja mitte kuhugi kuuluda käib aga ka Ivanovi teoste sees ja on seotud tema loominguga peateema – pagulusega. Kuigi kriitikud on jaganud Ivanovi loominguga laias laastuks kaheks – kohalikuks tsüklis ja Skandinaavia saagaks (Belobrovstseva, Meimre 2015: 17) –, ühendab mõlemat eksiili teema. Enamik Ivanovi peategelasi on pagulased, ühelt maalt teisele läinud või just tagasi tulnud, kuid mõned elavad sisepagulastena ka omas kodus. Pagulased on oma kogukonnast eraldatud, neil on raskusi uue leidmisega. Kuid Ivanovi peategelased näitavad üles lausa soovimatust otsida endale uus poliitiline või kultuuriline kogukond. Kui mitmed kriitikud ja tegelikult ka Ivanov ise (vt Martson 2010b: 125) seletavad seda äärmusliku individualismiga, siis toetudes Edward Saidi mõtetele pagulusest, näitame, et keeldumisel kollektiivsest rahvuslikust või kultuurilisest identiteedist on siiski laiem ühiskonnakriitiline münt. Keskendudes jutustusele „Tuhk” ja romaanile „Peotäis põrmu”, peatume põgusalt Ivanovi seostel T. S. Elioti ja Dostojevski loominguga, aga eriti abordi ja nurisünnituse kujunditel Ivanovi tekstides, mida loeme Saidi abil kui märke põlvnemise kriisist ja veresidemetel põhinevate kogukondade elujõuetusest.

Jaotades tajutavat: Ivanovi koh(a)t(us) ja tema tõlked eesti kirjanduses

Enne kui asuda Ivanovi teoste eesti keelde tõlkimise ja kohaliku retseptiooni juurde, tuleks peatuda tema loominguga mitmekesisel avaldamislool, mis annab hea ülevaate selle rahvusülesest iseloomust. Enamik Ivanovi raamatutest on ilmunud kõigepealt venekeelsetes kirjastustes Eestis, mõned neist on hiljem taastrükitud Venemaal. Viimasel ajal on mõned esmaüllitatud Venemaal, kuid üksikud on esmailmunud hoopiski eesti keeles. Rahvusülese kirjanikuna otsis Ivanov avaldamisvõimalusi aastaid, kuid kui tema esimesed tekstid lõpuks trükivalgust nägid, sisenes ta samaaegselt mitmele kirjandusväljale (vene diasporaa, vene, eesti, baltivene).² Tema esimesed jutustused „Minu taani onuke” ja „Tuhk” ilmusid New Yorgi vene emigrantide ajakirjas Novõi Žurnal 2007. ja 2008. aastal. Tema esimene romaan „Hanumani teekond Lollandile” anti välja Tallinnas venekeelses kirjastuses Avenarius 2009. aastal, nomineeriti Vene Bookerile ja taastrükiti seejärel Moskva kirjastuses AST. 2010. aastal avaldati Ivanovi esimesed eestikeelsed tõlked: „Minu taani onuke” ja „Tuhk”. Suisa erandlik on Ivanovi ilmumisloos aga romaan „Peotäis põrmu”, mis ilmus 2011. aastal esmatrükituna eesti keeles, tõlgituna otse venekeelsest käsikirjast.

Vahetult pärast Ivanovi tulekut eesti kirjandusse tekitas tema mitmekesine ilmumislugu ja vajalike analüütiliste tööriistade puudumine märkimisväärse taksonoomilise segaduse (Jüristo 2013: 45) nende esimeste kriitikute jaoks, kes püüdsid paigutada teda raamidesse, mida võiks Jacques Rancière'i järgi nimetada eesti kirjandusvälja tajutava jaotuseks (pr *partage du sensible*) (Rancière 2004) – konsensuslikuks, vaikimisi omaks võetud arusaamaks selle piiridest (st sellest, mis on ja mis ei ole eesti kirjandus) ja piiride abil jagatud

² Järgnev käsitlus keskendub peamiselt Ivanovi retseptioonile Eestis. Ivanovi retseptiooni kohta vene kultuuriruumis vt Taisija Laukkoneni käsitlusi. Ta seletab Vene metro-poliide huvi baltivene autorite vastu sealse vajadusega „omaenese kultuurikogemuse seisukohalt mõtestada Euroopa kultuuridevahelist „eikuskilmaad”” (Laukkonen 2012: 44). Ivanovi asetsemise kohta võimalikul baltivene kirjandusväljal vt Laukkonen 2015.

ruumidest ja positsioonidest (st sellest, kes on kes eesti kirjanduses). See segadus on selgesti nähtav sellest, kui erinevalt kriitikud Ivanovi tema esimestel ilmumisaastatel määratlesid: „eesti kirjanik” (Afanasjev 2012), „Eestis elav vene kirjanik” (Kulli 2014), „kodustatud venelane” (Martson 2010a), „eesti-vene kirjanik” (Lotman 2012), „Eesti venekeelne kirjanik” (Kotjuh 2013), „Eesti vene kirjanik” (Tigasson 2012; Laasik 2012), „baltivene kirjanik” (Laukkonen 2012) ja „maailmakirjanduse autor” (Sibrits 2013). Millest siis selline segadus?

Ivanovi tingimusteta arvamist eesti kirjanduse hulka on raskendanud eesti kirjanduse määratlemise keeleline kriteerium, mille juured ulatuvad rahvuslikku ärkamisaega. Äratjad piiritlesid eesti rahvast ennekõike lähtuvalt ühekeelsest paradigmat (ingl *monolingual paradigm*, Yildiz 2012): eestlased olid need, kes rääkisid eesti, mitte saksa keelt. Sellisel rahvuse ja kultuuri määratlemisel olid olulised tagajärjed ka kirjandusele. Vastavalt sellele on eesti kirjanduse ajalugu kirjutatud nii, et suur osa muukeelset Eesti kirjandust on sellest välja jäetud (Undusk 1999: 251, 2006: 464). Erinevalt näiteks Soomest, kus rootsikeelse kirjanduse kirjanduslooline sissearvamine on võimaldanud paigutada soome kirjanduse alguse märksa varasemasse aega, on eesti kirjanduse ajalugu kuni viimase ajani alanud õieti alles Kristian Jaak Petersoniga. Saksakeelne kirjandus, ükskõik mis rahvusest inimesed ka poleks seda kirjutanud, on jäetud tähelepanuta. Need ranged keelelised piirid on mõjutanud eesti kirjandusloo kirjutamist kahe sajandi jooksul, lahutades mitmekeelse kultuuriruumi eesti ja baltisaksa kirjanduse väljad ka XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses ning nõukogude eesti kirjanduse ning kohaliku venekeelse kirjanduse nõukogude ajal. Selle arusaama rangest keelelisest piirist, mida Jaan Undusk nimetab keelekinnisuseks (Undusk 1999: 251), on pärinud ka meie nõukogudejärgne kirjanduslik ja kultuuriline enesemõistmine.

Enne Ivanovi tulekut valitses kirjandusväljal selge keeleline lõhe eesti ja eestivene kirjanduse vahel: eesti kirjandus on kirjutatud eesti keeles, eestivene kirjandus vene keeles. Kuigi mõned eestivene kirjanikud, nagu Jelena Skulskaja, on olnud eesti kultuuriruumis tuntud ajakirjanike ja intellektuaalidena, on nad kirjanikena pidanud end vene kirjanikeks, kes lihtsalt elavad Eestis, ja nende loomingu on kuni viimase ajani olnud kättesaadav peamiselt vene keeles (Kotjuh 2012, 2013). See keeleline lõhe on ka põhjus, miks eestivene kirjandus oli enne Ivanovi tulekut nii mõiste kui nähtusena eesti kirjandusväljal kõrvalise tähtsusega. Vene keeles kirjutavad kirjanikud ei pakunud kuigi suurt huvi, eesti keeles kirjutavad vene päritolu autorid arvati aga probleemideta eesti kirjanduse hulka. Heaks näiteks on Andrei Hvostov, keda vaenulikud kriitikud on vahel küll venelaseks „sõimanud”, kuid kelle loomingu kuulumist eesti kirjanduse hulka pole keegi kahtluse alla seadnud.

Ivanovi erandlikkus näib aga olevat seotud vastuoluga kirjutamiskeele ja käsitletud teemade vahel. Erinevalt varasemast eestivene kirjanike põlvkonnast ei pea ta end vene kirjanikuks, kes vaid juhtumisi elab Eestis: tema kodu on siin ja ta kirjutab selle ühiskonna probleemidest. Just tema raamatutes käsitletud teemad on toonud Ivanovi loomingu lähedale eesti lugejale ja eesti kirjandusele. Kuigi ta kirjutab vene keeles, käsitleb ta visalt kohaliku kultuuri kõige põletavamaid küsimusi andega, mida on võimatu eirata, ja just see on tekitanud kriisi kohaliku kirjanduse määratlemisel ning vallandanud liikumise selle keeleülesema mõistmise poole.

Ivanovi ja tema loomingu paigutamise vaatepunktist pakub erilist huvi 2012. aastal puhkenud arutelu romaani „Peotäis põrmu” ümber, mis kesken-

dus ennekõike algupärandi ja tõlke eristamise küsimusele. Romaan esmailmus 2011. aastal eesti keeles, tõlgituna venekeelsest käsikirjast, kuid jäi pikakadeks aastateks originaalis ilmutamata.³ Raamatu tiitelleht esitleb seda kui „tõlget vene keelest”, kuid ei too tiitlipöördel ära isegi algupärandi pealkirja. Vaidlus romaani ümber puhkes siis, kui seda ei nomineeritud Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastaauhindadele mitte üheski kategoorias. See ei sobitunud proosa kategooriasse, kuna polnud algupärand, vaid tõlge, aga ka mitte venekeelsete autorite kategooriasse,⁴ kuna ei olnud avaldatud vene keeles. Romaani käsitlemist tõlkena takistas „originaali” puudumine. Rancière'i vaimus võiks öelda, et eesti kirjandusvälja tajutava jaotus, nii nagu see oli institutsionaliseeritud kultuurikapitali auhindadega, jättis Ivanovi teose sealt välja – muutis romaani nähtamatuks (Laanes 2012).⁵

Arutelu näitas selgelt, et Ivanovi romaani eestikeelset versiooni ei olnud võimalik üheselt paigutada vastandpoolustele algupärand/tõlge, eesti/vene, ja seetõttu ei saanud ka öelda, kas ta kuulub eesti kirjanduse väljale või mitte ja kui, siis kuhu. Samal ajal oli selle teose „nähtamatus” auhinnakategooriate terminites niivõrd silmatorkav, et seda ei saanud tähelepanuta jätta. Selle paradoksaalse olukorra mõistmiseks pakub meile parima teoreetilise tööriista Giorgio Agambeni erandi mõiste (2002, 2003, 2009). Agamben kasutab mõistet *erand* (it *eccezione*) iseloomustamaks poliitilist ja filosoofilist otsustamatust millegi sisse- või väljaarvamise suhtes teatud poliitilisest, sotsiaalsest, kultuurilisest või, antud juhul, kirjanduslikust ruumist. Erand, mida iseloomustab mitte „kas ... või” välistav loogika, vaid pigem „ei ... ega” või „nii ... kui ka” loogika, kujutab endast sissearvava väljaarvamise paradoksaalset läve (Agamben 2009: 28–33).⁶ Ivanovi romaan ei olnud seega mitte lihtsalt see, mida tõlketeadlased nimetavad „pseudotõlkeks” või „pseudooriginaaliks” (Toury 1995), pigem tähistas see võimatust teha vahet algupärandi ja tõlke vahel, peegeldades omakorda Ivanovi enda määratlematut positsiooni eesti kirjanduse ja laiemalt kultuuri väljal. Nagu Agamben hulgateooria mõisteid kasutades ütleb, on erand samaaegselt see, „mida ei saa kaasata tervikusse, millesse ta kuulub, ja mis ei saa kuuluda tervikusse, millesse ta on juba kaasatud” (Agamben 2009: 32). Küsimus ei ole eristuses, mis üks kord ja igaveks otsustaks võõra ja ebaolulise väljaarvamise. Vastupidi, erandi staatus ja saatus on olemuslikult seotud selle sisemise poliitilise, sotsiaalse, kultuurilise või kirjandusliku ruumiga, mis tema väljaarvamise abil luuakse. Ning erandi, piiripealse otsustamatuse ruumi oma haardes hoidmine saab erandi abil loodud ruumi eluliseks, kuid samas väga keeruliseks ülesandeks, sest selle lahendus on alati kahtluse alla seatav.

Ka arutelust „Peotäie põrmu” teemal sai kirjanduslik ja poliitiline võitlus erandi ümber, mille eesmärgiks oli just erand kaotada: määratleda ühe-

³ Viivitus oli seotud autoriõigustega. Kirjastus AST ostis need koos „Hanumaniga”, kuid avaldas vaid selle ja viivitas „Peotäie põrmu” üllitamisega kuni 2014. aastani, mil see ilmus samade kaante vahel romaaniga „Harbini ööliblikad” (Ivanov 2014).

⁴ Venekeelsete autorite kategooria lisati kulka auhindadele 2001. aastal. Eestivene kirjanikud ise on olnud eraldi kategooria otstarbekuse suhtes erineval arvamusel (Kotjuh 2012).

⁵ Rancière'i jaoks kujutab tajutava jaotus endast alati „nähtava ja nähtamatu” eraldamist (Rancière 2004: 13).

⁶ „Peotäie põrmu” esitlusel 26. aprillil 2012 Tallinna Keskraamatukogu Mauruse pubis ütles Ivanov, et „kas ... või” küsimus on tema tegelase jaoks liiga lihtne.

mõtteliselt romaani eestikeelse tõlke algupärasus või tuletuslikkus, selleks et vastavalt kas seada kahtluse alla või kinnitada eesti kirjandusvälja tajutava jaotust ja üldisemalt valitsevat arusaama eesti kirjandusest ja keele kaudu määratletud kultuurilisest identiteedist. Ivanovi auhinnanominentide hulgast väljajäämise vastu protestinud kriitikud rõhuvad reeglina romaani eestikeelse versiooni algupärale selleks, et laiendada senist eesti kirjanduse määratlust. Näiteks väitis Päevalehe kriitik Mari Peegel, et „käsikirja keelt arvesse võttes on tegemist tõlkega, kuid kuna teos pole varem venekeelsena ilmunud, on Varraku väljaanne esmatrükk, seega eesti algupärane” (Peegel 2012). Lisaks tegi Peegel huvitava ettepaneku, kutsudes selleks, et saavutada tema pakutavat lahendust, tunnustama tõlkija rolli teose eestikeelse versiooni kaasautorina. Kokkuvõttes pakkus ta, et „Eesti kirjanduse definitsiooniks võib olla ka „Eestis kirjutatud kirjandus”” (Peegel 2012). Asendades kultuurilised ja keelelised piirid geograafiliste piiridega, Ivanovi ja tema romaani määratlematu positsioon kustutatakse ja erand toodaks kirjandusvälja piiride sisse – eesti kirjandusväljale, kus Peegli ettepaneku järgi „vene keeles kirjutatud Eesti kirjandus” saab täieõiguslikuks osaks „Eesti kirjandusest” (Peegel 2012).

Vaidluse teine osapool seisis seevastu kehtivate määratluste ja eralduste säilitamise eest. Mõistetavatel põhjustel kuulusid nende hulka kultuurkapitali aastaauhindade žürii liikmed, kes lähtusid oma töös statuudist, mis on juba oma olemuselt üks tajutava jaotuse institutsionaalse kehtestamise viise. Nii põhjendas žürii „Peotäie põrmu” väljajätmist sellega, et „algupärane ja tõlketeos on põhimõtteliselt erinevat tüüpi tekstid” (Lotman 2012). Ivanovi romaani eestikeelset versiooni peeti tõlkeks, mistõttu „žürii isegi ei kaalunud teose nomineerimist algupärandite hulgas” (Lotman 2012). See tähendas Ivanovi erandi välistamist ja olemasolevate taksonoomiliste sisse- ja väljaarvamiskriteeriumide taaskinnitamist:

Eesti kirjanduse määratlemises keele kaudu ei ole midagi, mida võiks näha ühe või teise rahvusühenduse diskrimineerimisena. Suure tähega Eesti kirjandus jaguneb muuhulgas eesti kirjanduseks ja eestivene kirjanduseks. Seejuures on esimene neist kirjutatud eesti keeles ja teine vene keeles. Esimese jaoks on kultuurkapitalil eesti kirjanduse preemiad, teise jaoks venekeelse autori kirjandusauhind. (Lotman 2012)

Need põgusad näited annavad hea ettekujutuse sõnavarast, mida kasutati kümnetes ja kümnetes seisukohavõttudes Ivanovi teose üle vaieldes. Kuid kõiki arvamusi ühendab teatud ebamugavus, isegi äng selle otsustamatuse kuristikuga pärast, mille Ivanov ja tema romaan avasid algupärandi ja tõlke, oma ja võõra vahel – kuristikuga, mis sunnib ümber mõtestama eesti kirjandust, aga ka kogu keelelist ja kultuurilist identiteeti.

Alates 2012. aasta vaidlusest on palju muutunud. Ivanov on kehtestanud end ühe kõige huvitavama autorina nüüdisaegses eesti kirjanduses. Juba paar aastat figureerib ta ainsa vene keeles kirjutajana ka riiklikult toetatud kirjandusagentuuri Eesti Kirjanduse Teabekeskuse autorite nimekirjas. See viitaks justkui keeleliste piiride nõrgenemisele eesti kirjanduse määratlemisel. Kuid samas ei tohiks meil olla illusioone selles osas, milliseid raskusi toob rahvusüleste autorite jaoks kaasa keeleliste, kultuuriliste ja rahvuslike piiride kattumatus. Eesti Kirjanduse Teabekeskuse tõlkijate võrgustik koosneb peamiselt

neist, kes vahendavad eesti keelest. Kirjanduslikud kanalid, mis lähtuvad aga Vene metropolidest, on välismaal elavatele ja sealsetel teemadel kirjutavatele venekeelsetele autoritele raskesti ligipääsetavad. Erandlikkus säilib.

Tõlge kui otsustamatuse ruum

Ivanovi juhtum eesti kirjanduses võimaldab vaadata uue pilguga ka tõlke uurimist nüüdisaegses tõlketeaduses. Meie analüüs kinnitab selgesti pärast tõlkeuuringutes aset leidnud „kultuurilist pööret” (Bassnett, Lefevre 2001: xi) levinud arusaama, et tõlge on tihedalt seotud kultuurilise, sotsiaalse ja poliitilise kontekstiga (Venuti 2008; Tymoczko 2000). Vastust küsimusele, mida pidada tõlkeks ja mida mitte, ei saa lahutada kultuurilisest ja poliitilisest kontekstist mitte ainult sellepärast, et tõlge on see, „mida peetakse sihtkultuuris ükskõik mille alusel” tõlkeks (Touy 1985: 20). Lisaks eeldab see „peetakse” konsensus: see on konfliktide ja läbirääkimiste tulemusena sündinud hegemooniline arusaam, mis on oma kujunemise käigus paratamatult midagi endast välja arvanud (taas Rancière'i tajutava jaotus). Vaidlus „Peotäie põrmu” tõlkelisuse üle toetus siinses kultuurikontekstis levinud arusaamadele, mida üritati aga arutelu käigus ümber lükata.

Ivanovi juhtum seab samuti kahtluse alla Lawrence Venuti kuulsa eristuse kodustava ja võõrandava tõlke vahel (Venuti 1998a). Kui kodustav tõlge tarvitab algupärandi kallal vägivalda, kohandades seda sihtkeele ja -kultuuri normide ja ootustega, siis võõrandav tõlge püüab vahendades säilitada originaali võõrapärasust ja katsub selle abil kummutada sihtkultuuri ootusi ning õonestada selle norme. Viimase 15 aasta jooksul ongi tõlketeadlased püüdnud tulla toime tõlkeruumi keelelise ja kultuurilise määratlematusega („ei ... ega”, „nii ... kui ka”), püüdes võimalikult täpselt mõõta vastanduvate jõudude – kodustamise ja võõrapärasuse säilitamise – osakaalu erinevates tõlketekstides. Usutakse, et sellise mõõtmise tulemusena ollakse võimelised määratlema tõlke truudust lähte- või sihtkeele kontekstile ja siis vastavalt tõlke konformistlikku sobitumist valitsevate keeleliste, kultuuriliste ja sotsiopolitiiliste muustritega või mässavat vastupanu neile.

Maria Tymoczko (2000) ja Mona Baker (2010) on aga toonud esile Venuti dihhotoomilise vastanduse puudused tõlkimise ja tõlkestrateegiate uurimisel.⁷ Nad rõhutavad vajadust tõlkepraktikate kontekstualiseerimise järele, näidates, et nii kodustav kui ka võõrapära säilitav tõlge võivad vastavalt kontekstile toimida nii norme vastustavate kui ka neile kohanduvatena. „Peotäie põrmu” puhul ei puhkenud „tõlke skandaal” aga mitte sellepärast, et tõlkija oleks reetnud kodustava ja valinud võõrapärasust säilitava strateegia. Küsimus polnud eestikeelse teksti vormis või sisus. Pigem muutus raamatu esmailmumine eesti keeles ise vaidluse objektiks seepärast, et tõi nähtavale määratlematuse ruumi, kus ei saa ühemõtteliselt otsustada oma ja võõra, sobilikku ja sobimatu, algupära ja tuletuslikkuse üle. Eriti torkab silma, et keel kui kirjanduste, kultuuride ja kogukondade määratlemise kriteerium muutub „Peotäie põrmu” eestikeelse väljaande puhul ise otsustamatuse instrumendiks: tekst on ühekorraga vene keeles kirjutava autori eestikeelne „algupärand” ja puuduva venekeelse originaali eestikeelne „tõlge”.

⁷ Venuti kodustamise ja võõrandamise vastanduse ja selle kriitika kohta vt Myskja 2013.

Võõrandava tõlke strateegiate hulgast toob Venuti esile „vähemusestava tõlke” (ingl *minoritizing translation*).⁸ Ivanovi puhul pakub Venuti vähemuse määratlus erilist huvi:

Mõistan 'vähemust' alluva kultuurilise või poliitilise positsioonina, ükskõik kas seda määratlev kontekst on kohalik, rahvuslik või globaalne. Selles positsioonis asuvad keeled ja kirjandused, millel pole prestiiži ega autoriteeti, mis on ebastandardised ja ebakanoonilised, mida hegemooniline kultuur ei räägi ega loe. Kuid vähemused sisaldavad ka rahvusi ja sotsiaalseid gruppe, mis on seotud nende keelte ja kirjandustega, poliitiliselt nõrku ja alaesindatuid. (Venuti 1998b: 135)

Nüüdisaegne Eesti on aga hea näide sellest, et vähemuse ja enamuse mõisted, mis sõltuvad topoloogilistest (kohalik, rahvuslik või regionaalne) ja ajaloolistest (olevik, minevik, tulevik) hindamisskaaladest, on põhimõtteliselt suhtelised ja mitmetähenduslikud. Ivanovi ja tema tegelaste identiteedikriitiline hoiak toobki nähtavale enamuse ja vähemuse positsioonide ümberpööratavuse. Ta asetab kunagise enamuse (venelased Nõukogude Liidus) kunagise vähemuse (eestlased Nõukogude Liidus) positsiooni: „Peotäis põrmu” sunnib eesti lugejat vaatlema vähemust (nõukogudejärgne eestivene kogukond ja eestivene kirjanikud) enamuse (nõukogudejärgsed eestlased ja eesti kirjanikud) positsioonilt. Unustada ei tohi samal ajal, et vene keel kui eesti kirjanduse vähemuskeel on enamuskeel oma enamuskirjandusega regionaalsel ja ka globaalsel skaalal. See tekitab ajalise, eksistentsiaalse ja poliitilise lühise, mis häirib valitsevaid jaotusi ja piire.⁹

Eestikeelne „Peotäis põrmu” ei allu tõlkeuringutes levinud dihhotoomilistele analüüsikriteeriumidele. Siin ei loe ei päritolu või allikas ega tulemus või siht, vaid määratlematus, millesse need mässitakse. See lõpmatu kahevahel liikumine on aga nii tõlke kui kogu inimeksistentsi olemus, nagu pakub Ivanov oma muidu pessimistliku jutustuse „Tuhk” mitmekeelses lõpus: „Mul on hea meel, et olen elus. Tuleb välja, et elu polegi midagi muud kui liikumine ühest toast teise, ühest autost teise, ühest rongist teise, ühelt maalt teisele... Tavaline nähtus: *on démenage*.” (Ivanov 2010: 120)

A non-belonger, a man in between

Võitlus erandi ümber, millest rääkisime seni retseptiooni ja kirjandusvälja institutsionaalsel tasandil, käib tegelikult ka Ivanovi loomingus sees teemade tasandil. Ivanovi peategelased keelduvad kuulumast ühessegi kogukonda ja

⁸ Vähemusestava strateegia kasutab tõlkimist omamoodi Trooja hobusena, mis võimaldab osutada vastupanu sihtkultuuris valitsevatele keelelistele ja kultuurilistele normidele nii, et toob tõlke teksti sihtkultuuri rahvuslike ja sotsiaalsete vähemuste keelelisi ja kirjanduslikke tunnuseid. Allikkultuuri võõrapärasus säilitatakse siin sihtkultuuri sisemise võõra (vähemuse) käivitamise kaudu tõlkes. Venuti sõnul on tulemuseks enamuskeele „deterritorialiseerimine” (Venuti 1998b: 136).

⁹ Kuigi Venuti mõonab, et „enamuse ja vähemuse mõisted on suhtelised ... ja alati sõltuvuses (muutuvast) ajaloolisest situatsioonist” (Venuti 1998b: 135), võib öelda, et Ivanovi lühis toob kokku erinevad ajaloolised situatsioonid (nõukogude periood ja nõukogudejärgne periood) ja erinevad geopoliitilised reaalsused (rahvuslik ja globaalne).

katsuvad elada poliitiliste ja kultuuriliste kogukondade piiridel. Järgnevalt uurime seda püüdlust jutustuses „Tuhk”¹⁰ ja romaanis „Peotäis põrmu”. Rõhutada tuleb, et kuigi peategelaste elukäik kattub laias laastus Ivanovi enda omaga, on Ivanov väitnud, et autobiograafia on tema jaoks vaid „pinna, millele [ta] raja[b] oma väljamõeldiste aedu” (Martson 2010b: 123) ja sellel pealtnäha realistlikul nõukogudejärgse eestivene inimese kujutusel on tegelikult oma poliitilis-filosoofilised eesmärgid.

Jutustus „Tuhk” algab peategelase sünnikoha kirjeldusega Pääsküla raba ja suure prügimäe veerel, kirjeldusega, mis pakatab piiri ja piiride lagunemise kujunditest. Tegelane on sündinud äärelinna kõige viimasel tänaval, mis läheb sõna otseses mõttes rappa. Majad on seal nagu täringud, mis veerevad raba poole, ähvardades sinna uppuda. Hooned lagunevad, neisse viivad trepid murenevad. Maju piirav aed on tehtud koorimata plankudest, jättes lapsele mulje, nagu oleks see piir looduslik, kasvaks välja otse maa seest. Osa tarast on ühele poole kummis, järele andmas seda rõhuvate põõsaste survele. Peategelase naabriteks on hullud ja vigased ja see tekitab lapses fantaasiad kehaliste piiride lagunemisest. Paiga lõikavad muust maailmast ära mööda sõitvate prügiautode müra ja prügimäel elutsevate kajakate kisa.

Inimesed sellel tänaval on pidevas võitluses rabaga, et see nende kodu päris alla ei neelaks. Raba ujutab ümbruse tihti üle ja sunnib inimesi leidma liikumiseks uusi teid ja radu. See muudab maapinna ebakindlaks ja loksutab majad koost. Ei ole tasakaalu ei majades ega inimestes:

Kõik – uksepiidad, laed, seinad, kaevude sügavus, taevani ulatuvate aiapostide kõrgus, maapinna kalle ja tähtede asend – kõik, nagu osutus, oli pidevas muutumises. Nurgad nürinesid üha enam, ukсед avanesid ja sulgusid üha halvemini, lillevaasid aknalaudadel enam ei püsinud, kaevud vajusid sügavamaks, katused madalamaks, ning isegi taevas üha lähenes aia veeres istuvatele vanainimestele ja sosistas neile midagi. (Ivanov 2010: 57)

Peategelane tunnistab, et kodu kaotus rabale sai tema jaoks Nõukogude Liidu lagunemise kujundiks:

Ja lõpuks 1991. aastal variseski kokku kõige äärepoolsem ning ammu elaniketa maja, ning kõik läks segi ja kaotas järsku mõtte.

Minu, ja ainuüksi minu silmis on see Tallinna äärelinna nurgake oma käest libiseva tuleviku, karje, mustuse, ninaurgitsemise, prügimäe ja muu sellise kila-kolaga ammu teisenenud üheksakümnendate aastate alguses oskamatult lavale toodud ajaloolise lühinäitemängu metafooriks. (Ivanov 2010: 58)

Ivanovi peategelane tajub Nõukogude Liidu lagunemist võõrandumisena oma kodulinnast. Kui taastati Teise maailmasõja eelsed poliitilised piirid, tõmbus peategelase kodumaa kokku ja ta jäi sellest väljapoole, elama oma sünnilinna ilma selle poliitilise ja kultuurilise tähenduseta, mida ta oli harjunud paigale andma.¹¹ Tema pagulus on sisepagulus: koht, kus inimene on sün-

¹⁰ Autor nimetab teksti ise lühiromaaniks (Ivanov 2011b).

¹¹ Viimase nõukogude põlvkonna paguluse ruumiliste aspektide kohta on huvitavalt kirjutanud Andres Kurg (2010: 201).

dinud ja jätkuvalt elab, võõrandub paiga kultuurilise tähenduse muutumise tõttu. Peategelane ütleb:

Linn tervikuna hakkas kaotama oma tuttavlikkust. Nähtavale ilmusid uued näod, tekkisid uued kombed. Ka linn võõrandus ja tõukas meid tasapisi endast eemale. [...] Linn lakkas kuulumast meile. Oma kodulinnast võõrandumise kõige ilmekamaks tunnistuseks sai *alien's passport*, mis anti mulle kätte teiste minutaoliste „välismaalaste” summas. [...] Sel päeval oleks maailm justkui ketist lahti lastud. Nagu marukoer tormas ta tänavaid mööda ja hammustas üksteise järel kõiki, sel viisil marutõbe levitades. (Ivanov 2010: 98)

Pärast Eesti taasiseseisvumist valib „Tuha” peategelane, nagu Ivanovgi, halli passi, võõramaalase passi kodakondsuseta isikutele. Ta selgitab, et ei tahtnud samastuda oma ajaloolise kodumaaga, endise impeeriumiga, ja võtta Vene kodakondsust, kuid oli ka liiga uhke selleks, et minna eesti keele eksamile: see oleks tõmmanud põhjendamatu piiri tema ja nende teiste beebide vahel, kes sündisid koos temaga Tallinna sünnitusmajas, aga juhtusid olema eesti päritolu. Vaadates sellele valikule tagasi Taani eksiilist, ütleb ta pilkamis:

...püüdsin oma teguviisi poetiseerida, nagu oskasin: „a man in between”, ei lippu ega kodumaad. Siis oli moodne niimoodi rääkida.

[...] Just sel ajal sündis mu teadvuses ettekujutus baltivenelasest. Inimesest, kes tunneb uhkust selle üle, mis tal puudub. Mida ta ei tahagi, et tal oleks. Kes on valinud, et tal ei ole. Kes tunneb uhkust, et ta selles uues imepäras maailmas on eikeegi. [...] Otsustasin hakata selleks uueks baltivenelaseks, kes on valmis loobuma kõigest. Otsustasin saada inimeseks, kes „kõige” asemel valib „mittemiski”. Inimeseks, kes ei taha, ei saa, ei tee, ei lase end lükata ühele ega teisele poole – ning on selle üle uhke. Olin uhke oma välismaalase staatuse üle. Olin vastu. Olin „Negativ Nein”.

[...] Võitluses õiguse eest seda tõbe põdeda klammerdusin ma sõna „non-belonger” külge. (Ivanov 2010: 98–100)

Uued piirid löid uued kogukondlikud, poliitilised ja kultuurilised ruumid, kuid peategelane jääb või õigemini jätab end välja kõigist neist ruumidest ja kogukondadest. Tulles tagasi Ivanovi seletuse juurde „Tuha” 2011. aasta versioonis, on vahepealne inimene see, „kes ei kuulu kahest poolest kummassegi, sõna-sõnalt: on selle ja teise vahel” (Ivanov 2011a: 316). Kuigi sunnitud ja trotslik, on see peategelase valik teadlik – kuid see ei tähenda, et sellega oleks kerge elada. Vastupidi, elu väljaspool kogukondi on Ivanovi kujutuses muserdav, peaaegu talumatu. Pärast seda, kui peategelase armastatu katkestab tema teadmata oma raseduse, võtab Venemaa kodakondsuse ja kolib Moskvasse, ei jää ka peategelasel muud üle kui lahkuda, minna Taani ja jätkata seal oma mittekuuluja elu ühes hipikommunis. Jutustuse tiitlikujund tuhk (vn *зола*) viitab ühest küljest tuhale, mida peategelane kühveldab välja Taanis hipide skvotitud lossi ahjudest, mida ta on määranud end kütma. Kuid kasutuks tuhakühveldamiseks peab ta ka oma nõukogude lapsepõlve meenu-tamist Taani eksiilis.

Romaani „Peotäis põrmu” peategelane on sarnane eestivene subjekt, kes pärast seitset aastat Skandinaavias on tagasi Eestis ja elab oma võõrandunud ja üha masendavamalt elu 2000. aastate Tallinnas, taustaks paisuv konflikt pronksõduri ümber. Selles raamatus töötab peategelane Skandinaavia päritolu hargmaises telemarketingifirmas ja püüab ehitada üles oma elu eestivene kogukonnas Tallinnas. Nagu viitab romaani pealkiri, kujutab see tekst eestivene subjekti elu seekord universaalsemates, modernistlikult klassikult T. S. Eliotilt laenatud Euroopa tsivilisatsiooni allakäigu, modernse juurteuse ja katkenud kommunikatsiooni terminites.¹² Nõukogudejärgne ahermaa on elamiskõlbmatu mitte ainult eestivene subjektile tema erilise impeeriumi lagunemise järgse staatuse tõttu (kägu, kelle ema on munenud munad võõrasse pessa (Ivanov 2011b: 23–24)), vaid kõigile inimestele sellel neoliberalistlikul ajastul, mil raha on korrumpeerinud poliitika ja valitseb maailma. Esimese maailmasõja järgsete rusuvate meeolude vasteks, millele T. S. Eliot nii mõjusalt kuju andis, on Ivanovi romaanis seega neoliberalistliku kapitalismi kriitika. „Peotäie põrmu” peategelane ütleb:

See riik [Eesti] on oma olemuselt samasugune tütarettevõtte nagu see firma [milles peategelane töötab]. Kogu maa. Tütarettevõtte. Võsu. Tsüst. Väike maa-ala, kus pestakse raha, peetakse firmapidusid, ostetakse kokku kinnisvara.

Kui saaks olemas olla ilma sellega üldse kokku puutumata... Kuid nad on ju kogu maailma ära jaotanud, enam pole kuhugi pugeda, kõikjal on firmad, tütarettevõtted, bürokraadid. [---]

Kuhu põgeneda? Kuhu kaevuda? Milliseks ussiks millise soolika sopis muutuda? (Ivanov 2011b: 201)

Kuigi kriitikud on Ivanovi romaanide intertekstidena käinud välja terve kirjandusklassika (vt Belobrovtseva, Meimre 2015), on „Peotäie põrmu” teiseks tähtsamaks taustaks lisaks Elioti „Ahermaale” siiski Dostojevski „Üles-tähendusi põranda alt”. Romaani jooksul saab Ivanovi nüüdisaegsest eestivene subjektist samasugune läbinisti kibestunud misantroop nagu Dostojevski põrandaalune mees. Ta elab peamiselt eestivene kogukonnas, keda ta hoolimata selle liikmete veidrusest kirjeldab suure sümpaatiaga, kuid ei suuda selle kogukonnaga siiski samastuda, seal oma kodu leida:

Lihtsam on olla moslem kui Eestimaa venelane! Nii palju peab kõike tegema! Nii paljudesse asjadesse tuleb uskuda! Ja nii paljudest asjadest peab loobuma!

Kui oled venelane, pead käima Vene draamateatris.

Pead vaimustuma vene kultuurist.

Pead õigel ajal uut aastat vastu võtma. Kell üksteist! Koos kogu Venemaaga! Oled sa venelane või mitte, kurat võtku?!

Pead jälgima, mis toimub Venemaal. Vaatama olümpiamänge ja medaleid kokku arvama.

Pead lugema Pelevinit, Prohhanovit, Prilepinit ja veel kedagi põranda-liistu tagant...

¹² Ivanovi ja T. S. Elioti suhte kohta vt Oja 2012. Ivanov rääkis oma romaani seostest T. S. Elioti loominguga 26. aprillil 2012 romaani esitlusel Tallinna Keskraamatukogu Mauruse pubis.

Sa pead jalgpallivõistlustel kaasa elama Venemaa poolt ja Eesti vastu.
Pead röökima megafoni: „Ros-si-ja-a-a!”

Pead asetama lilled langenuete ausambale. [---]

Pead Eesti seadusi kiruma.

Pead koos teistega jooma ja ropsima!

Sa ei tohi jätta märkamata, et venelasi rõhutakse. Sa oled kohustatud märkama. Kui sa seda ei märka, tähendab, sa pole enam venelane, kuna venelasi ju rõhutakse ja kui sa enam ei tunne, et sind rõhutakse, siis oled tasahilju lakanud olemast venelane! (Ivanov 2011b: 153–154)

Vahelepõikena tuleb öelda, et rütmi ja stiili poolest võiks Ivanovi romaane nimetada hüsteeriliseks proosaks epifaaniliste avardumistega. Tema tekst kappab meeletu tempoga üksteise otsa lükitud tugevate ja täpsete kujundite seljas mingi tundmatu, alati ähvardava ohu poole, pannes ka lugeja kaasa hingeldama.¹³ Kuid katastroof ei saabu, selle asemel maandavad meeletu-liku tekstigalopi pinget epifaaniad – avanemised, mille ilmutuslikkusest ja tabavusest annab tunnistust asjaolu, et Ivanovi tekstidest osundatakse alati neidsamu kohti ja ka meie artikkel ei ole siin erand.

„Peotäie põrmu” epifaaniates kordub „Tuha” draama: peategelane ei ole võimeline kuhugi kuuluma. Mõned kuuluvused talle keelatakse, teistest loobub ta aga ise ja valib elu väljaspool igasuguseid kogukondi. Kirjanik Ivanovile ei ole selline kodutus probleemiks, sest tal tegelikult on oma kogukond. Kui vaatame, kui tihedalt on tema tekstid ülerahvastatud kirjanduslike viidete-
tega – teiste kirjanike, nende tegelaste ja motiividega –, siis on selge, et Ivanovi, nagu kõigi XX sajandi modernistide kodu ei ole nende rahvuslik kultuur, vaid kirjasõna vabariik. Kuid samas näitab Ivanov, et tema tegelased ei saa kuhugi kuulumata elada, selline elu on väljakannatamatu. Mis on siis selle mõtteeksperimenti mõte, mille Ivanov meie jaoks lavale seab? Nagu juba öeldud, on kriitikud Ivanovi enda viibetele toetudes tõlgendanud seda mittekoolumise kreedot äärmusliku individualismi avaldusena, kuid samavõrra näib siin olevat tegemist poliitilise kriitikaga: Ivanov soovib selle muserdatud individualistliku subjekti abil mõelda inimese eksistentsi üle väljaspool poliitilisi ja kultuurilisi kogukondi.

Põlvnemise kriisi kujundid ja Edward Saidi sekulaarne kriitika

Mõlemad Ivanovi tekstid, mis räägivad üksikisiku armetust elust poliitiliste ja kultuuriliste kogukondade piiridel, lõpevad sarnaste kesksete kujunditega. Jutustuses „Tuhk” leiab rööbiti poliitilise draama, Nõukogude Liidu lagunemisega aset peategelase isiklik draama – hülgamine armastatu poolt, aga enne-
kõike seljataga tehtud abort. Romaanis „Peotäis põrmu” ootab peategelase naine samuti last, kuid see sünnib surnult Pronksiööl. Ivanov on intervjuudes pigem eitanud nende seikade metafoorsust tähendust ja vastandanud neid kui isiklikke tragöödiad kujutatud poliitilistele sündmustele (Martson 2010b),

¹³ Meie hüsteerilise proosa mõistel on vaid vähe ühist James Woodi hinnangulise hüsteerilise realismi mõistega, mida ta kasutab iseloomustamaks nüüdisaegset suurt, ambitioonikat postmodernistlikku romaani (Zadie Smith, Dan DeLillo, Thomas Pynchon, Salman Rushdie) ja mille peamiseks tunnuseks peab rohkeid, omavahel hüperboolsel viisil seotud süžeeilise ja veidrate motiivide üleküllust (Wood 2004).

kuid nende kujundijõudu võiksid aidata valgustada Edward Saidi mõtted eksiilist.

Saidi ideed pagulusest on tihedalt seotud ühe tema kõige tähtsama mõis- tega *sekulaarne kriitika* raamatus „Maailm, tekst ja kriitik” (Said 1983) ja essees „Mõtisklusi pagulusest” (Said 2014, esmailmunud 1984). Kuigi Said ei eita massilise rände ja füüsilise kodutusega kaasnevate vintsutuste rän- kust, mis on tänapäeval saanud osaks palju suuremale hulgale inimestest kui ajal, mil Said oma tekstid kirjutas, püüab ta siiski mõelda paguluse pakutud positiivsete võimaluste üle. Saidi käsitlus eksiilist on meie jaoks eriti huvitav, kuna toetub modernistlikele kirjanikele, aga eriti T. S. Eliotile ja rohketele „lastetutele paaridele, orbudele, nurisünnitustele ja patuses tsölibaadis mees- tele ja naistele” (Said 1983: 17) tema loomingus – samadele motiividele, mille leiame Ivanovi loomingust ja mida Said tõlgendab kui märke põlvnemise krii- sist.

Paguluse on Saidi jaoks ennekõike eraldatus, võõrandumine kodust kui poliitilisest ja kultuurilisest nähtusest. Tunda end kuskil kodus tähendab olla osa mingist poliitilisest formatsioonist, aga veelgi enam, olla osa kultuurilisest kogukonnast, mis sind vaimselt toidab ja kinnitust annab. Selleks et pakkuda oma kandjatele kodus olemise turvatunnet, peab kultuur end piiritlema, mää- rama ära, mis jääb tema sisse ja mis väljapoole. Said ütleb, et kultuuril on võime „lubada, valitseda, seadustada, alandada, keelata ja kehtestada: lühi- dalt... võime olla võimsate eristuste tegijaks oma väljal ja ka väljaspool seda” (Said 1983: 9). Need, kes nõustuvad kultuuri tõmmatud piiridega, tunnevad end selle piires kodus, kes mitte, jäävad väljapoole, kodutuks (Said 1983: 11). Kultuur on seega „üaltpoolt määratud, kuid kogukonna poolt ellu viidud väl- jaarvamiste süsteem, mis määrab ära, mis on anarhia, korralagedus, irratsio- naalsus, alaväärtuslikkus, halb maitse, ebamoraalsus, asetab need kultuurist väljapoole ning riigi ja tema institutsioonide toel hoiab neid seal” (Said 1983: 11). Sarnaselt Agambeniga on Saidi jaoks sellel, kuidas kultuur määratleb rahvust, kodu, kogukonda ja kuulumist, alati ka oma vaenulik münt (Said 1983: 12).

Paguluse, olgu vabatahtlik või sunnitud lahkumine kodust, pakub võima- luse vaadata kriitiliselt nendele kuulumise ja kodus olemise tahkudele: „Pagu- lane teab, et ilmalikus ja sattumuslikus maailmas on kodud alati ajutised. Piiridest ja tõketest, mis sulgevad meid tuttava territooriumi ohutusse, võivad saada vanglad, ja neid kaitstakse sageli ka rohkem, kui selleks on alust või vajadust. Pagulased ületavad piire, murravad mõtlemise ja kogemuse tõk- keid.” (Said 2014: 221)¹⁴ Saidi sekulaarne kriitika ongi kriitiline pilk kogu- konnale, millest inimene on pidanud eralduma. Kui pagulus on Saidi jaoks ennekõike rahvusluse vastand (Said 2014: 214), siis sekulaarne kriitika ei vas- tandu mitte religioonile, vaid religioossetele tahkudele igasugustes rahvuse ja kultuuri määratlustes, rahvuslusele kui uskumuste süsteemile (Robbins 1994: 26). Olla sekulaarselt kriitiline oma kultuuri suhtes tähendab vaadata seda väljastpoolt ja püüda võtta arvesse seda, mida see välja sulgeb.

Said mõtleb sellest kriitilisest teadvusest põlvnemise (ingl *filiation*) ja valitud vaimusuguluse (*affiliation*) kujundite abil. Kellestki põlvneda tähen- dab olla temaga seotud sünnijärgselt, veresidemete kaudu; valitud vaimu- või hingesugulus tähendab liitumist kogukonnaga, millega inimesel ei ole vere-

¹⁴ Tõlge muudetud.

sidemeid, kuid on vaimne ühisosa. Said loob selle vastanduse, toetudes modernistlikele kirjanikele, kelle XX sajandi alguse loomingut painab tema arvates veresidemete katkemise teema. Saidi huvitab eriti T. S. Eliot, see ameeriklane Inglismaal, kelle varane luule pakatab põlvnemise kriisi kujunditest: nuri-sünnitustest, lastetutest paaridest, vanapoistest ja -tüdrukutest. Saidi arvates otsib Eliot oma loomingus väljapääsu sellest viljatuse ummikust, püüab leida uusi viise inimestevaheliste suhete sõlmimiseks ja mõtestamiseks. Tema alternatiiviks saab valitud vaimusugulus. Said väidab, et alates „Tuhkapäevast” leiab Eliot uue kogukonna, millega teda ei seo mitte sünnijärgsed sidemed, vaid horisontaalne vaimusugulus katoliku kirikus (Said 1983: 17–18).

Kuid vaimusugulus ei pruugi olla veresidemetele rahuldav asendus. Said rõhutab, et sellel asendusel – oma juurte asendamisel valitud sugulusega – on ka kolmas etapp. Said näitab, kuidas vaimusuguluse alusel loodud kogukonnad püüavad sageli jäljendada põlvnemissuhtele rajatud kogukondi, kehtestades samuti oma autoriteeti ja olles samal viisil väljasulgevad (Said 1983: 19). Samuti viitab ta sellele, kuidas pagulaste kogukonnad, kasutamata sugugi sekulaarse kriitika eelist, sageli kapselduvad ja fetišeerivad oma pagulase staatust (Said 2014: 220). Sekulaarne kriitika tähendab Saidi jaoks seega ka valvsust selle suhtes, kuidas vaimusuguluse alusel valitud kogukond on samuti väljasulgev (Said 1983: 24).

Saidi sekulaarse kriitika, põlvnemise ja vaimusuguluse mõistetega oleme omandanud sõnavara, millega valgustada seda, mis on kaalul Ivanovi peategelase valikus loobuda sidemetest kõigi poliitiliste ja kultuuriliste kogukondadega. Nõukogude Liidu lagunemise tulemusena on ta pagendatud ainsast paigast, mida ta saab nimetada oma koduks. Ta keeldub liitumast uue poliitilise ja kultuurilise kogukonnaga, mis nõuab oma õigust sellele kohale – Eesti riigiga –, sest see on rajatud põlvnemissidemetele.¹⁵ Kuid samas ei soovi ta olla osa ka kogukonnast, mis on moodustatud vähemusstaatuse alusel – eesti-vene kogukonnast –, kuna see osalt põlvnemis-, osalt vaimusugulusel põhinev kogukond mõtestab oma uut võõrust sellel maal, hoides kinni vananenud ajalis-ruumilisest kuuluvusest, nõukogulikust identiteedist. Ivanovi peategelane ei soovi olla osa ühestki kogukonnast, kuniks nende eesmärk on kehtestada turvaline elu oma liikmetele ja heita endast ära need, kes ei vasta etteantud kriteeriumidele.

Kujutada kirjanduses positsiooni, mis loobub nii veresidemetest kui ka vaimusugulusest, on teoreetiliselt vägagi valgustav, kuid, nagu näitab Ivanovi peategelaste käekäik, on seda päris elus raske hoida. Saidi kirjeldus pagulastest oleks justkui vormitud Ivanovi tegelaste järgi: „Ükskõik kui hästi pagulastel ka ei läheks, on nad alati ekstsentrilised, kes *tunnetavad* oma erinevust kui orvupõlve (isegi kui nad lõikavad sellest sageli kasu). [---] Haarates erinevuse kui relva järele, mida kasutatakse jäigastunud tahtega, nõuavad pagulased kiivalt oma õigust keelduda kuhugi kuulumast” (Said 2014: 218).¹⁶ Mitmed Saidi oponentid on heitnud tema sekulaarsele kriitikale ette elitaarset kosmopoliitsust: vaid intellektuaalid Euroopa ja Põhja-Ameerika metropolides saavat endale lubada olla sekulaarselt kriitilised, miljonitel vaestel ümberasujatel on hoopis pakilisemad ellujäämisprobleemid. Kuid Aamir Mufti on Saidi selle kriitika eest kaitsnud, näidates, et tema arusaam pagulusest on

¹⁵ Teatavasti põhineb Eesti kodakondsus *ius sanguinis*'e (lad 'vereõigus') põhimõttel.

¹⁶ Tõlge muudetud.

tihedalt seotud vähemuste elu ja ka kodakondsusetusega (Mufti 1998: 107). Siin tuleb Saidile omakorda appi Ivanov, kelle peategelane ütleb jutustuses „Tuhk”: „...klammerdusin... sõna „non-belonger” külge. Lugesin Rushdie't nagu punkarid Bakuninit. Mulle tundus, ja tahtsin selles veenduda, et see sõna kuidagi lähendas mind ühe teise sõnaga: kosmopoliit. Luksus, mis on kättesaadav vaid Suurbritannia passi omanikele. Ja sugugi mitte hallipassi-meestele, millest hullemad said olla vaid tagaotsitava kurjategija dokumendid.” (Ivanov 2010: 100) Selles passuses joonistab Ivanovi peategelane välja vahemaa mittekoolu ja Rushdie esindatud kosmopoliidi vahel ja näitab, et nii tema kui ka Said kritiseerivad rahvuslust mitte elitaarse kosmopoliitsuse, vaid nende nimel, keda rahvuskultuurid vähemuseks muudavad.

Hoolimata vahel väljakannatamatust üksildusest, mida ärälõigatus ja mittekoolumine endaga kaasa toob, on sekulaarsel kriitikal oma utoopiline potentsiaal. „Tuha” peategelane võrdleb oma elust jutustamist küll tihti kasutu tuhakühveldamisega, kuid loo lõpus seletab ta, et kogub hipikomuuni ahjude kütmisest ülejäänud tuha siiski kokku, et väetada sellega rajatavat pajuistandust ja puhastada põhjaveest, mis on üks „utoopiline projekt keskkonna ökoloogia ja bioväljaomaduste¹⁷ parandamiseks” (Ivanov 2010: 102).

Õigus erandile

Lõpetuseks peatagem põgusalt Ivanovi enda hoiakul iseenda ja oma loomingu koha suhtes Eesti ühiskonnas ja kultuuris. Küsimust selle kohta, kuhu Ivanov enda arvates kuulub ja kuhu kuulub tema looming, ei ole ajakirjanikud aastate jooksul jätnud temalt kunagi küsimata, ja see on veelkordne näide identiteediängist ja ebakindlusest. Ivanov on reeglina keeldunud rahuldumast Eesti avalikkuse soovi ühemõttelise enesemääratluse ja kuuluvuse kuulutuse järele. Kui Postimehe ajakirjanik temalt küsib, kas ta on eesti kirjanik või mitte, siis ta vastab lihtsalt: „Ma isegi ei tea. Ausalt” (Sibrits 2013). Kui Eesti Ekspressis pärib intervjuueeriya Ivanovilt, millist rolli mängib kirjaniku nimi ja päritolu tema edus mingis kindlas keelelises või kultuurilises kontekstis, küsib Ivanov vastu: „Mis vahet seal on, mis nime kannad või kust pärit oled?” (Afanasjev 2012). Teisal väidab ta, et tunneb end Eestis „nii nagu igal pool mujal maailmas, lihtsurelikuna” (Kulli 2014).

Selle asemel et valida olemasolevate võimaluste vahel, võtta sisse positsioon, mõtleb Ivanov endast väljaspool identiteedikategoriasid, pigem universaalses terminites. Ta ütleb, et me kõik asume mingis mõttes „põgenike transiidilaagris” ja et ta elab „emigratsioonis oma mineviku suhtes” (Laasik 2012). Erinevalt sellest, mida kirjeldasime ülal kui võitlust erandi ümber, mille eesmärgiks oli vabaneda Ivanovi ja tema loomingu määratlematusest eesti kirjanduses, soovib kirjanik ise selle erandi säilitada, keeldub seda kustutamast ühegi samastumise abil.¹⁸

Giorgio Agamben ütleb, et „ainult maal, kus... kodanik tunneb endas ära pagulase, kes ta ise on, on tänapäeval mõeldav inimeste poliitiline ellujää-

¹⁷ 2008. aasta esmatrukis kasutab Ivanov „bioväljaomaduste” asemel sõna „aura”.

¹⁸ 2014. aastal Ivanovi ümber puhkenud kodakondsusvaidlusel ei olnud Ivanovil endal mingit rolli. Ettepaneku anda talle kodakondsus eriliste teenete eest tegi Tallinn Ülikooli rektor Tiit Land. Kultuuriminister Urve Tiidus vastas sellele eitavalt.

mine” (Agamben 2015: 26).¹⁹ Agamben küsib siin tuleva poliitika järele, mis aitaks mõelda kogukonnast väljaspool identiteedikategooriaid, ja mille kirjanduslikuks võrdkujuks võiks olla ka see pajuistandus, mida Ivanovi tege- lane oma tuhakühveldamisega üritab väetada, see põhjavesi, mida ta katsub puhastada. 2012. aastal pärast kohalikku ja rahvusvahelist edu ütleb Ivanov ühes intervjuus: „Mind rahuldab täiesti hall pass, kui selline on kord olemas. [---] Olen piisavalt elanud hipikülas, mul on oma nägemus riikidest ja ühiskon- nakorrast. Hall pass – see on mittekodaniku pass. *Citizenship – unidentified*. Kust veel võiks sellise vaimustava dokumendi hankida? See vastab suure- päraselt minu hingeseisundile.” (Afanasjev 2012)

Kirjandus

- Afanasjev, Vahur 2012. Rahvusvahelise kirjanduse kodanik Andrei Ivanov. – Eesti Ekspress 1. XII.
- Agamben, Giorgio 2002. *L'aperto. L'uomo e l'animale*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Agamben, Giorgio 2003. *Lo stato di eccezione*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Agamben, Giorgio 2009. *Homo Sacer. Suveräänne võim ja paljas elu*. Tlk Maarja Kangro. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Agamben, Giorgio 2015. *Vahendid ilma eesmärgita. Märkmeid poliitika kohta. – Tulevane kogukond. Vahendid ilma eesmärgita*. Tlk Maarja Kangro. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Baker, Mona 2010. *Reframing Conflict in Translation. – Critical Readings in Translation Studies*. Toim Mona Baker. London–New York: Routledge, lk 113–129.
- Bassnett, Susan, Lefevre, André 2001. *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
- Belobrovtseva, Irina, Meimre, Aurika 2015. Kirjutamine kui püsikestev peeglistaadium: Tallinna prosaist Andrei Ivanov. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 16–32.
- Ivanov, Andrei 2010. Minu Taani onuke. Tuhk. Tlk Ilona Martson ja Jaan Ross. – Loomingu Raamatukogu, nr 7–8. Tallinn: Kultuurileht.
- Ivanov 2011a = Андрей Иванов. Копенгага. Таллинн: Издательство «КПД».
- Ivanov, Andrei 2011b. Peotäis põrmu. Tlk Ilona Martson. Tallinn: Varrak.
- Ivanov 2014 = Андрей Иванов, Харбинские мотыльки. Москва: АСТ.
- Jüristo, Tarmo 2013. Andrei Ivanov ja meie aja antikangelane. – Vikerkaar, nr 12, lk 45–49.
- Kotjuh, Igor 2012. Eesti venekeelne kirjandus: Kas osa eesti või vene kirjandu- sest? – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 134–139.
- Kotjuh, Igor 2013. Eesti venekeelse kirjanduse nullindate põlvkond: vastuvõtt ja tõrked omaks tunnistamisel. – Methis, kd 11, lk 64–83.
- Kulli, Jaanus 2014. Eestis sündinud kirjanik Andrei Ivanov: „Minu sümboolne kodumaa on ikkagi Venemaa”. – Õhtuleht 22. III.
- Kurg, Andres 2010. Viimane nõukogude põlvkond eksiilis. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 198–201.

¹⁹ Tõlge muudetud. Agambeni paguluse mõiste käsitluse kohta vt Monticelli 2016.

- Laanes, Eneken 2012. Andrei Ivanov ja rahvusülene (eestivene) kirjandus. – Sirp 8. III.
- Laasik, Andres 2012. Andrei Ivanov: olen emigratsioonis oma mineviku suhtes. – Eesti Päevaleht 7. I.
- Laukkonen, Taisija 2012. Baltivene kirjandus – kirjutusi eikusilt? – Vikerkaar, nr 9, lk 39–44.
- Laukkonen, Taisija 2015. Baltivene kirjanduse võimalikkusest ja tegelikkusest. Intervjuu Aare Pilvele. – Sirp 6. II.
- Lotman, Rebekka 2012. Milleks õhutada vaenu tühja koha pealt? – Sirp 2. III.
- Martson, Ilona 2010a. Kolm eestivene kirjanikku. – Epifanio 13. IV.
- Martson, Ilona 2010b. Kes on Andrei Ivanov? Intervjuu kirjanikuga. – Andrei Ivanov, Minu taani onuke. Tuhk. Tlk Ilona Martson ja Jaan Ross. – Loomingu Raamatukogu, nr 7–8. Tallinn: Kultuurileht, lk 123–125.
- Monticelli, Daniele 2016. Kodanik kui põgenik, põgenik kui kodanik ehk millised õigused millisele eurooplasele? – Vikerkaar, nr 4–5, lk 153–163.
- Mufti, Aamir R. 1998. Auerbach in Istanbul: Edward Said, Secular Criticism, and the Question of Minority Culture. – Critical Inquiry, kd 25, nr 1, lk 95–125.
- Myskja, Kjetil 2013. Foreignisation and Resistance: Lawrence Venuti and his Critics. – Nordic Journal of English Studies, kd 12, nr 2, lk 1–23.
- Oja, Arno 2012. Elu võimalikkusest ahermaal. – Sirp 3. II.
- Peegel, Mari 2012. Eesti proosa vene keeles. Miks mitte? – Eesti Päevaleht 9. II.
- Rancière, Jacques 2004. The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible. Tlk Gabriel Rockhill. London–New York: Continuum.
- Robbins, Bruce 1994. Secularism, Elitism, Progress, and Other Transgressions: On Edward Said's 'Voyage In'. – Social Text, kd 40, lk 25–37.
- Said, Edward 1983. The World, the Text, and the Critic. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Said, Edward 2014. Mõtisklusi pagulusest. Tlk Maarja Pärtna. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, kd 13, lk 211–222.
- Sibrits, Heili 2013. Sisepaguluses sünnivad hitid. – Postimees 19. XII.
- Tigasson, Külli-Riin 2012. Maa, kus iial imesid ei sünni. – Eesti Päevaleht 4. II.
- Toury, Gideon 1985. A rationale for descriptive translation studies. – The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation. Toim Theo Hermans. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.
- Toury, Gideon 1995. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Tymoczko, Maria 2000. Translation and political engagement: Activism, social change and the role of translation in geopolitical shifts. – The Translator, kd 6, nr 1, lk 23–47.
- Undusk, Jaan 1999. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil. – Looming, nr 2, lk 249–255.
- Undusk, Jaan 2006. Peamiselt Victor Hehnist, aga veidi ka Faehlmannist. III baltisaksa kirjakultuuri sümposiumi ainetel. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 463–476.
- Venuti, Lawrence 1998a. The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference. London–New York: Routledge.
- Venuti, Lawrence 1998b. Introduction to the special issue *Translation and Minority*. – The Translator, kd 4, nr 2, lk 135–144.
- Venuti, Lawrence 2008. The Translator's Invisibility: A History of Translation. London–New York: Routledge.

- Wood, James 2004. *Hysterical realism. – The Irresponsible Self: On Laughter and the Novel*. London: Macmillan, lk 178–193.
- Yildiz, Yasemin 2012. *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. New York: Fordham University Press.

Pain and promise of non-belonging: Andrei Ivanov's exception in Estonian literature

Keywords: exile, Edward Said, Andrei Ivanov, exception, Giorgio Agamben, Russian Estonian literature, transnational literature

Andrei Ivanov is one of the most interesting authors of contemporary Estonian literature, but he has not been easy to pigeonhole, both in terms of his personality and oeuvre. His texts written in Russian, but doggedly addressing vital issues of local culture, are often experienced as a challenge to the self-identity of Estonian literature and culture. The article investigates the role of Ivanov and his oeuvre in Estonian literature with the help of the concept of „exception”. The analysis of different identitarian categories, both on the institutional level of literature and the thematic level of Ivanov's works, demonstrates how those works problematise the ethnic as well as linguistic distinctions traditionally employed to define Estonian literature. The institutional level is discussed in the article focusing on Ivanov's novel *Peotäis põrmu* (*A Handful of Dust*). Some ideas of Jacques Rancière and Giorgio Agamben are used to analyse the debate that erupted around the novel in 2012 and to show that at stake in this debate was the definition of the boundaries of Estonian literature that the novel apparently blurred. The second part of the article addresses the thematic level of Ivanov's oeuvre, analyzing the refusal of Ivanov's protagonists to belong to the Estonian as well as the Russian Estonian community. The article pinpoints the intertextual relations between Ivanov and T.S. Eliot, in particular similar tropes of aborted and stillborn children in their oeuvre. Edward Said's ideas on exile and secular criticism allow to read those images as symbols of a broken lineages and crisis of filiation. With the help of these tropes Ivanov represents (internal) exile as a minority position, which enables a critical look at various ethnic and cultural communities.

Eneken Laanes (b. 1972), PhD, *Under and Tuglas Literary Centre, Estonian Academy of Sciences, Senior Researcher; Tallinn University, Assistant Professor of Comparative Literary Studies, eneken@utkk.ee*

Daniele Monticelli (b. 1970), PhD, *Tallinn University, Professor of Italian Studies and Semiotics, daniele.monticelli@tlu.ee*